

A KÖZVETLEN DEMOKRÁCIA FEJLŐDÉSE, AZ E-DEMOKRÁCIA LEHETŐSÉGEI

OTDK-dolgozat

Társadalomtudományi szekció

2012

AKP677

Tartalom

1	Bevezetés	3
2	Közvetlen demokrácia vs. közvetett demokrácia	5
2.1	A demokráciamodellekben és politikai rendszerekben való szerepük	5
2.1.1	Egyesült Királyság	6
2.1.2	Amerikai Egyesült Államok.....	7
2.1.3	Svájc.....	8
2.1.4	Magyarország.....	9
2.2	Konklúzió az előző rendszerek vizsgálatából	11
3	Társadalmi és technikai fejlődés következménye	12
3.1	Az e-demokráciában rejlő lehetőségek	12
3.2	Az e-demokrácia válaszai	14
3.2.1	Az inkompetencia érv.	14
3.2.2	Az állampolgári egyenlőség biztosításának hiánya.....	16
3.2.3	Konszenzusérv	17
3.2.4	A többség zsarnoksága	18
3.2.5	Politikai célokra való felhasználás	19
3.3	Összegzés	20
3.4	Az e-demokrácia bevezetésével felmerülő kérdések	20
3.4.1	Digitális szakadék problémája	20
3.4.2	Biztonsági kérdések	21
4	Az e-demokrácia bevezetésének kísérletei.....	22
4.1	Észtország, Svájc példája	22
4.2	Magyarországi példák	23
5	E-közigazgatás és az E-demokrácia kapcsolata	27
6	A közvetlen demokrácia újraértelmezése a e-demokrácia megjelenésével.....	28
6.1	Szubszidiaritás elve, egy gondolatébresztő példa	28
7	Tennivalók	30
7.1	E-közigazgatás	30
7.2	Oktatási-nevelési kérdések.....	30

1 Bevezetés

Minden ország életében, fejlődésében befolyásoló tényező, hogy a múltban milyen módon viszonyult a demokráciához, hogyan és mikor fejlődött ki az alkotmányosság, a jogrendszer, és milyen demokratikus modellt követtek a történelemben. Ezáltal a demokráciát a világ minden területén máshogy értelmezik. A nép véleményét mindenhol különböző módon, különböző gyakorisággal kéri ki egy ország. A közvetlen demokrácia is több mint ezer éve él a köztudatban, és közben ezernyi módon fogalmazódott meg vagy merült fel rá az igény. A múltban minden politikai rendszer kiépítésénél az akkori feltételekhez viszonyultak és az adott társadalmi berendezkedést, közgondolkodást mutatta a politikai felépítés. A mai technikai forradalom elindított egy folyamatot, melyet senki sem kérdőjelezhet meg. A technika fejlődésének segítségével az emberek rájöhettek, hogy magánügyeiket villámgyorsan, akár pár kattintással is el tudják intézni az interneten keresztül. Ugyanez az igény a közügyek intézésében is felmerül, így az embereknek az állammal való kapcsolattartásban egyik fontos szereplője lesz/lett az internet. Innen véleményem szerint, csak pár lépés választhat el az e-demokráciától, a közvetlen hatalomgyakorlás legegyszerűbb módjától.

A közvetlen demokrácia igénye természetesen nem csak a jelen társadalmának a jellegzetessége. Az 1770-es években az Amerikai Egyesült Államokban már javában folyt az önálló ország építése (bostoni teadélután, függetlenségi nyilatkozat) és az alapító atyák fő feladata az volt, hogy megállapítsák melyik politikai berendezkedés az, amely működőképes lenne egy ekkora területen, amelyik az államok egymás mellé rendeltségét valamint azok együttműködését magában foglalja.¹ Mivel Nagy-Britanniától mindenféle módon próbáltak elszakadni, és az ott működő erős centralizált politikai rendszertől minél távolabb kerülni, így meg kellett fontolniuk egy újfajta berendezkedés bevezetését. Az óceán túloldalán található királyságban akkoriban egy rendkívül erősen központosított intézményi és politika struktúra működött, ami ellen nem véletlen emelték fel sokan a szavukat, és kerültek előtérbe az USA alapításánál azok az érvek, melyek kifejtették, hogy a közvetlen demokrácia fejlesztése, erős politikai ereje lehetne az igazi 'ellensúly' a Brit Királysággal szemben.² Ezen felül az

¹ Breitner Igor -Köztársaság és demokrácia 2010, 1. oldal

² Fóti Péter: A részvétel formái a demokrácia történetében 2010

volt az alapfeltétel, hogy minden tagállamnak egyenlő módon megadják az ország irányításába való beleszólás jogát. A közvetlen demokrácia ellen fő felszólaló Madison azt mondta: *„miként egy ember sem lehet bírója saját ügyének, mert önnön érdekei elhomályosítanak tudatát, úgy emberek egy csoportja sem válhat egyszerre bármely ügy bírójának és alanyának.”* Az alkotmány megírása közben végül rájöttek, hogy egy ekkora föderális államnál a közvetlen demokrácia uralma működésképtelen lenne, hisz a jogalkotás olyan lassú és nehézkes folyamattá válna, amely magában foglalná a politikai rendszer bukását. Így, az Amerikában kitalált és kialakult képviselői demokráciának a politikai struktúrája több mint száz évig nagy befolyással volt a közgondolkodásra, és a közvetett demokrácia eszméje elindult saját útján.³ A 18. századi Amerikában azonban hiába fogalmazódott meg a közvetlen demokrácia igénye, a korlátozott lehetőségek miatt a rendszer valószínűleg működésképtelen lett volna, ezért az alkotmány megírásánál nem a 'közvetlenség' állt a középpontban.

A kérdés az, hogy ha akkoriban a technikai fejlettség ott állt volna ahol napjainkban, akkor megszülethetett-e volna a világ első olyan országa, ahol a közvetlen demokrácia legalább olyan szinten megvalósul, mint a közvetett. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy vajon egy országban, ha van igény a közvetlen hatalomgyakorlásra, akkor hol kellene meghúzni a határt a közvetlen és a közvetett demokrácia között. Melyek azok az érvek és ellenérvek melyek az emberek nagyobb befolyását a politikában firtatják, és a közvetlen demokráciát, mint fogalmat egyáltalán nem lenne-e érdemes újragondolni a technika páratlan sebességű fejlődése miatt, hisz a két elem közötti kapcsolat nem vitatható.

Az e-demokrácia véleményem szerint a közvetlen hatalomgyakorlásnak a csúcsa lehetne, ha a politikai és társadalmi igény megfogalmazódna rá, és a technika feltételek a rendelkezésünkre állnának. Viszont kérdéses, hogy a politika 'fél-e' ettől az jogintézménytől, vagy csak még nem látja az ebben rejlő (sokszor tehermentesítő, egyszerűsítő és kiadáscsökkentő) lehetőségeket. És az utolsó kérdés: Mi köze lehet az előbb leírtakhoz az E-közigazgatásnak?

³ Breitner Igor -Köztársaság és demokrácia 2010, 2. oldal

2 Közvetlen demokrácia vs. közvetett demokrácia

A demokrácia eszméjét az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában a következőképp fogalmazták meg: „a közhatalom tekintélyének alapja a nép akaratá”⁴ Rengeteg kérdés merül fel, hogy egy állampolgár milyen módon és mértékben képes, illetve milyen információra és tudásra van szüksége ahhoz, hogy az akaratát ki tudja fejezni. Platón már az athéni közvetlen demokráciának a hatékonyságát is megkérdőjelezte, hisz azt mondta, hogy mivel a népet a vágyai vezérlik, így az emberek döntéseit nem az észérvek határozzák meg, hanem a vágyaik.⁵ Ezt az érvet követve Giovanni Sartori Demokrácia című könyvében írta, hogy a közvetlen demokrácia végzetesen és gyorsan elbukna „a tudatlanság és a hozzá nem értés zátonyán”⁶. Ezzel szemben, akik a demokrácia eszméjének kiteljesülését a nép közvetlen részvételének a lehetőségében látják, azt mondják, hogy a demokrácia nem csupán a bizonyos időközönkénti választásokon való részvételről szól, hanem sokkal többről. Benjamin Barber azt írja, hogy a közvetlen hatalomgyakorlás nem csak a demokrácia minőségét javítja, hanem oktatási-nevelési feladatokat is elláthat, amely segíthet egy országnak tudatos állampolgárok nevelésében, egy magas szintű politikai kultúra kialakulásában.⁷

2.1 A demokráciamodellekben és politikai rendszerekben való szerepük

Alber Lijphart 1984-ben két fő demokrácia modellt vázolt fel.⁸ A szerző 9 területen vizsgálta meg és hasonlította össze az országokat melyek között ott a szerepel a 'képviselő jellege' vizsgált tárgy is. A kutatás szerint a demokrácia közvetlensége ugyanúgy ellentétes a két modell között, mint például a törvényhozás szerkezete vagy a választási rendszerek. A többségi és a konszenzusos modell alapjaiban válnak szét a képviselő jellegének szempontjából, de ha megvizsgáljuk azt, hogy a képviselő milyen arányú, akkor természetesen a közvetett demokrácia mindkét mezőnyben fölényben van. Láthatjuk, hogy a konszenzusos rendszerekben nagyobb teret adnak a közvetlenségnek, de a meghatározó tényező mindig az, hogy a hatalom bár a népe, de azt főként a demokratikusan megválasztott képviselők útján gyakorolják.

⁴ Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, 21.cikk 3. pont

⁵ Platón: Állam; Európa Kiadó, Budapest 1984. XIII. könyv

⁶ Sartori, Giovanni 1987. The Theory of Democracy Revised. Chatham, Chatham House Publishers.

⁷ Hanspeter Kriesi: Közvetlen demokrácia-Svájc esete 1. oldal ; Barber, Benjamin 1984. Strong democracy. Participatory politics for a new age. Los Angeles, University of California Press.

⁸ Arend Lijphart: Patterns of Majoritarian & Consensus Government in Twenty-one Countries. New Haven: Yale University Press, 1984

A következő négy példában bemutatom a közvetlen és a közvetett demokrácia jelenlétét egy klasszikus kormányformában, egy klasszikus prezidenciális rendszerben, egy rendkívül különleges –ügynevezett kollegiális képviseleti- rendszerben, és hazai példát bemutatva egy parlamentáris köztársaságban.

2.1.1 Egyesült Királyság

Első példaként egy klasszikus kormányformának a vizsgálatát végezzük, ahol a Lijphart féle többségi modell van jelen. Bár tudjuk ezekben a modellekben főként a közvetettség dominál, azért megtalálhatóak a közvetlenség jelei is. Nagy- Britanniában a két országos (Közös Piacba való belépés 1975-ben; Választási rendszer reformja 2011-ben) és a 10, az ország egy-egy részét megkérdő népszavazás történt eddig.⁹ Az Egyesült Királyság erősen centralizált, többségelvű demokráciájában is látható, hogy nem ódzkodnak a nép hangjától, ha kérdés érinti az egységes Brit alkotmányosságot.¹⁰ Az összesen tizenkét népszavazásból látható, hogy a kormány feladatát közvetlenül érintő kérdésekben sosem merül fel a népszavazás lehetősége, hisz ott, ha komoly vita kerekedik egy kérdésben, akkor sem furcsa, ha a kormánypárt képviselője a saját pártja ellen szavaz, vagy ha még nagyobb az ellentét párton belül, akkor miniszterek lemondása sem lehet lehetetlen. Láthatjuk, hogy a modell a nép hangját a képviselőkön keresztül közvetíti, amelynek nem akadály a pártfegyelem megsértése, vagy személyi változások, lemondások véghezvitele sem. Megemlítsre méltó egy kormánypárt konferenciája is, ahol leszavazásra került egy felvetés, és azzal foglalkozott meg a kormány véleménye. (2005, a magántőke bevonása a közszolgáltatások fejlesztésébe) A modell a népakarat kinyilvánítására főleg egy időpontot/lehetőséget nevez ki, a négyévente megtartandó választásokat. Ehhez a rendszerhez egy magas szintű politikai kultúra szükséges, amelynek az alapja a közvetett demokrácia előnyeinek teljes kihasználtsága.

⁹ <http://www.electoralcommission.org.uk/elections/referendums>

¹⁰ Havas Péter -Népszavazások az Egyesült Királyságban 2010, 3. oldal

2.1.2 Amerikai Egyesült Államok

Az előbb olvasható többségi modell, amelyet az Egyesült Királyságnál felvázolásra került az Amerikai Egyesült Államokban is megtalálható, bár ott a föderális rendszer teljesen felborítja az ehhez a modellhez kapcsolódó állampolgári képviselő mértékét. Nagy-Britanniához képest, ott országos népszavazás a történelem során sosem volt, de ha csak a 2012-es elnökválasztást nézzük, a szavazással egy időben az államok összesen 176 népszavazást tartottak.¹¹ 1904 és 2007 között összesen 2231 népszavazást tartottak az államokban melyek közül 909 lett jóváhagyva, magyarul ügydöntő volt.¹² Itt láthatjuk, -természetesen itt is bizonyos tartalmi megkötésekkel-, hogy az államok életében már megszokott dolog a nép közvetlen megkérdezése, bár a politikai csata a népszavazás intézményét már-már kampányként is volt, hogy felhasználta. Statisztikákból kiderül, hogy abban az államban ahol a népszavazást is tartanak a választásokkal egy időben, ott 3%-al több szavazó megy megtenni a voksát, így a népszavazás kérdéskörét illetően, egy-egy 'ingadozó' államban nagy jelentősége lehet ennek a jogintézménynek.¹³ A referendum mellett az országban még két közvetlen módszert ismernek, az iniciatíva, vagy kezdeményezés és a visszahívás intézményét. Amint láthatjuk, a közvetlen demokrácia fontos szerepet vállalhat egy-egy állam életében, de mivel a politikai gondolkodás az országban arról szól, hogy a demokráciát és a köztársaságot szét kell választani, és a köztársaság előrébb való a demokráciánál, így az országos szintű törvényhozás, az alapítók eszmeiségével megegyezik és csak közvetett módon lehetséges.¹⁴ Innen is látszik az 1778-as alkotmány erőssége, amelyet az elmúlt 223 év alatt csupán 27-szer változtattak.¹⁵ Ebben az országban a mindennapi életviszonyokba az embereknek sok esélye van beleszólni a referendumok által, de az országos hatáskörű döntésekben részt venni ugyanúgy, mint egy 'tipikus' többségi modellben, csak a 4-5 évenkénti választásokon van lehetősége. Azt lehet mondani, hogy az Amerikai Egyesült Államokban működő modellben vegyesen mutatkozik meg a Leiphard féle két modell, és így a közvetlen és közvetett demokrácia intézményei, előnyei is együtt tudnak élni.

¹¹ http://index.hu/kulfold/usa/feher_haz/2012/11/02/tiz_dolog_ami_fontosabb_az_elnokvalasztasnal/ (2012)

¹² <http://www.ncsl.org/legislatures-elections/elections/initiative-and-referendum-legislation-database.aspx> (2012)

¹³ A Brief The History of the Initiative and Referendum Process in the United States, 2012; 7. oldal

¹⁴ Breitner Igor -Köztársaság és demokrácia 2010, 4. oldal

¹⁵ Rubicon 1997/8. Államformák: Az amerikai állammodell. Az Egyesült Államok alkotmányának alapelvei

2.1.3 Svájc

Svájc a világon egyedülként mondhatja el magáról, hogy a közvetlen hatalomgyakorlási lehetőségek túlnőtték a közvetett alternatívákat, és a nép a mindennapi életét szinte önmaga szabályozza, legyen az helyi vagy országos közügy.

„Svájc az egyetlen olyan állam, ahol a közvetlen demokrácia intézményei határozzák meg a politika minden szintjét – ideértve az országosat is. Svájcban több népszavazást tartanak, mint bárhol máshol a világon. Éppen ezért a svájci közvetlen demokrácia tapasztalatai felbecsülhetetlen jelentőségűek – mind a közvetlen demokrácia hívei, mind ellenzői számára –, még akkor is, ha egyes bírálók megkérdőjelezzik e tapasztalat helytállóságát. Joseph Schumpeter – nem meglepően a közvetlen demokrácia egyik legnagyobb ellenzője – például azért kérdőjelezte meg a svájci tapasztalat mintajellegét, mert állítása szerint a parasztok világában, ahol a szállodákat és a bankokat kivéve nem létezik semmilyen kapitalista iparág, annyira nincs miről vitatkozni, olyan egyszerűek és időtállóak a közpolitika kérdései, hogy a többség könnyűszerrel megértheti őket és egyetértés alakulhat ki¹⁶. Szerinte a közvetlen demokrácia hatékony kormányzási mechanizmus lehet Svájcban, de csak azért, mert itt nincsenek döntésre váró fontos kérdések.”¹⁷

Azonban ezek a hangok melyek a svájci demokrácia működésének megkérdőjelezhetőségét firtatják egyre csendesültek az idő folyamán. Már a leghevesebben a közvetlen demokráciát támadó szakemberek sem tudják a svájci példát levegőnek nézni, hisz a világon eddig még sehol nem tartottak 562¹⁸ darab népszavazást. Ennyi adatból, közvélemény kutatásokból, elemzésekből a közvetlen demokráciának a közgazdaságra, az állampolgárok véleménynyilvánítási minőségére és az állampolgárok személyes jólétére való hatását is már tisztán kilehet mutatni.¹⁹

Ha összehasonlítjuk a felépítést például az Egyesült Államokkal, akkor szinte csak az arányok láthatóak, hogy megfordultak. A lehetőségek lefedik egymást: Svájcban is a két legelterjedtebb eszköz a referendum illetve az iniciatíva. Még ha a referendumok gyakoriságát vizsgáljuk meg akkor is azt lehet mondani, hogy

¹⁶ Schumpeter, Joseph A. Capitalism, Socialism and Democracy. London, Allen and Unwin. 1962.

¹⁷ Hanspeter Kriesi, Közvetlen demokrácia-Svájc esete 1. oldal

¹⁸ <http://www.swissvotes.ch/db/votes/listing> (2012)

¹⁹ Hanspeter Kriesi, Közvetlen demokrácia-Svájc esete 18. oldal

Amerikában se röstellnek megkérdezni az állampolgárokat. Viszont arányok tekintetében teljesen más kép mutatkozik. A képviseleti demokrácia (szinte egyedül a világon) alulmarad a közvetett lehetőségeken, és a megválasztott képviselők egészítik ki a közvetlen demokrácia eszközrendszerét. Természetesen, ha az ország adatait figyelembe vesszük, akkor a konklúziót egyszerűen levonhatjuk. Kis országban, fejlett politikai kultúrával, rendkívül magas egy főre jutó GDP-vel, megteheti egy ország, hogy időt és energiát öl bele a közvetlen demokrácia intézményébe.

Mivel egy átlagos európai ország népessége sokszorosa Svájcénak, ezért a technika lehet a kulcs egy, a Svájci modellhez közelítő, elektronikus rendszer kialakításában, melynek a részleteiről a dolgozatom következő részeiben írok.

2.1.4 Magyarország

Az előző három példához viszonyítva országunk esetében, mivel egy 22 éves köztársaságról lévén szó, mondhatni gyerekcipőben járó demokráciát vizsgálhatunk. A rendszerváltásnál tiszta volt a kép: Egy konszenzusos rendszer felépítése volt a cél, ahol a közvetlen és a közvetett hatalomgyakorlásra az állampolgároknak úgyszint lehetősége van. A nép a közvetlen hatalomgyakorlásnak a széles skáláját kapta a 90-es évek után, példaként említhető, a helyi illetve országos népszavazás, a népi kezdeményezés, vagy a közmeghallgatás.

Magyarországon a közvetlen demokráciának a lehetőségei helyi illetve országos szinten is megtalálhatóak. Eddig összesen 6 alkalommal 12 kérdésben kérték ki a teljes népesség véleményét és általában a részvételi arány 40-45% körül mozgott (nem számítva az 1990-es népszavazás 14%-os részvételi arányát). Ha ezt 40-45%-ot, illetve egy-egy népszavazás komoly kérdésköreit a demokráciánk korával összevetjük, akkor levonható a következtetés, hogy a népszavazás intézménye a képviseleti demokrácia stabil rendszerét kiegészítette, azt segítette a múltban. Ha a népszavazások jelentőségét vesszük figyelembe, akkor mindenképpen fontos látni meg az úgynevezett 'négyigenes' népszavazás kérdéseit, amely a demokrácia alapelveinek a bebiztosításáról szóltak 1989-ben. Ha a témát tekintve vizsgáljuk meg a kérdéseket, akkor is egy elég széles skálát kaphatunk, kezdve a mindennapi életet befolyásoló kérdésektől (vizitdíj, tandíj a 2008-as népszavazáson) az ország nemzetközi szervezetekbe való belépéséig (Nato-ba való belépés 1997-ben; Eu-ba való belépés 2004-ben). Bizonyos kérdésekben viszont kizárólag a választott képviselőknek van joga változtatni. Ilyen kérdések:

- költségvetés, adók, illetékek, vámok illetve azokkal kapcsolatos témák,
- hatályos nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségek,
- a népszavazás alkotmányos előírásai,
- az Országgyűlés hatáskörébe tartozó személyi és szervezeti kérdések,
- az Országgyűlés feloszlata,
- a Kormányprogram,
- hadiállapot, szükségállapot kihirdetése,
- fegyveres erők alkalmazása,
- helyi önkormányzati testület feloszlata,
- közkegyelem gyakorlása.

A közvetlen hatalomgyakorlás egy próbálkozásának is lehet tekinteni az Új Nemzeti Konzultáció programját, amely 2012-ben indult el útjára. A lehetőség, amely az állampolgárok előtt megnyílt, hogy a levelekben feltett kérdésekre három, előre megadott válaszból választhattak. Ez a levél –egy válaszborítékkal együtt- 8,2 millió választópolgár postaládájába eljutott.²⁰ Célként a program irányítói a közvetlen demokrácia erősítését tűzték ki, amit felhasználva, a kormány a kérdésekhez köthető intézkedések legitimálását várták.

A cél nem áll messze a közvetlen demokrácia más jogintézményeinek a mivoltától, hisz a népszavazás is nem mindig ügydöntő jellegű, hanem lehetséges, hogy 'csak' legitimáló szerepet kap. Viszont a megvalósítás és a válaszok hiánya miatt a program nem mondható sikeresnek, hisz a 8,2 millió emberből csupán 368 ezer állampolgár válaszolt a feltett kérdésekre.²¹

Ha egy **konszenzusos modellt** követő országokat hasonlítunk össze az **Egyesült Királyság** erős többségi rendszerével, akkor az alábbiakban láthatjuk a különbséget.

²⁰ <http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/uj-nemzeti-konzultacio-2012> (2012)

²¹ <http://www.origo.hu/itthon/20120627-eddig-368-ezren-valaszoltak-a-nemzeti-konzultacios-kerdoivekre.html> (2012)

Egy konszenzusos modellben:

- nem ritka az ország egészét megkérdő népszavazás,
- a népszavazáson kívül egyéb más lehetőségek is élnek az állampolgár előtt,
- gyakrabban fordul elő népszavazás,
- a politikai pártok akár saját céljaira is felhasználhatnak egy-egy kérdés felvetését,
- a mindennapi politikai életet is befolyásolhatja egy-egy döntés,
- a képviseleti demokrácia ugyanúgy fölényben jelenik meg, de ebben a modellben nagyobb szerep jut a közvetlenségnek.

2.2 Konklúzió az előző rendszerek vizsgálatából

Az általános felállás az előbb elemzett rendszerekben (kivéve természetesen Svájcot) tisztán megmutatkozik. Helyi és országos szinten is a közvetett képviselet elterjedését mutatja, a közvetlent hatalomgyakorlással szemben. Ez az alá-fölérendeltségi viszony megmutatkozik a közvetlen hatalomgyakorlás

- korlátozottságában,
- lehetőségének gyakoriságában,
- megkerülhetőségében.

A rendszerek ilyen módú elterjedésének okát már a bevezetőben említett Egyesült Államok-beli modell kiépítésénél lehet keresni. Ennek a modellnek az elterjedésénél az országok a „jut is marad is” elvet követve megtartották a képviseleti rendszer előnyeit, de adtak is a népnek jogköröket, és ezzel bizonyos ’hatalmat’ melyekkel megadták arra a lehetőséget, hogy adott kérdésekben a nép véleményét tudjon nyilvánítani és éljen a hatalomgyakorlás közvetlen lehetőségével. Ez a domináns képviseleti felállás teljesen illeszkedett a meglévő rendszerekbe és kielégítette azokat a - társadalmi fejlődésből következő- igényeket, amelyeket az állampolgárok az 1700-1800-as évektől kezdve megfogalmaztak. Ez a társadalmi fejlődés viszont nem állt meg, és az elmúlt 20-25 évben olyan, a mindennapi életünket meghatározó, fontos technikai fejlődésen ment keresztül az emberiség, hogy a demokrácia modellek átgondolásra kell, hogy kerüljenek, hisz a közvetlen demokrácia alapja, az állam és az állampolgár közelebb kerülése ezzel a technikai forradalommal már nem jelenthet problémát. Magyarul, ha a technikai lehetőségeket figyelembe vesszük a 20 évvel

ezelőtti közvetlen hatalomgyakorlást ostromozó érvekkel, akkor egy része (teljes mértékben vagy részben) kivédhető. Vegyük figyelembe az általában felsorakoztatott érveket a közvetlen hatalomgyakorlás ellen: ²²

1. Az Inkompetencia érv.
2. Az állampolgárok egyenlőségének biztosítása hiánya.
3. Konszenzusérv.
4. A többség zsarnoksága.
5. Politikai célokra való felhasználás.

A következő fejezetben a fent felsorakoztatott érveket fogom részletezni és a technika fejlődéséből fakadó lehetséges válaszokat megfogalmazni, egy rövid **eszmefuttatás** után.

3 Társadalmi és technikai fejlődés következménye

3.1 Az e-demokráciában rejlő lehetőségek

„A mindenkori társadalmi formák az őket létrehozó emberek tudati fejlődését tükrözik és csak az emberek tudati fejlődésével együtt képesek fejlődni, változni.”

„Vagyis egy társadalom egy adott pillanatban az azt alkotó emberek tudatosságát, gondolkodását tükrözi vissza.”²³ Mint az előző fejezetben kifejtettem, a társadalomnak a történelem során -kezdvé az Egyesült Államok-beli közvetlen és közvetett hatalomgyakorlás egymás mellett való megélésével- folyamatosan a közvetlen demokrácia irányába (vagyis azoknak a jogintézmények kiharcolásának irányába) tolták a meglévő rendszereket. Forradalmak, rendszerváltások mind-mind azt protezsálták, hogy a társadalom több beleszólást szeretne a köz ügyeibe, és közvetlenebb magatartást vár az államtól. Ha az első sorban olvasható idézetből indulunk ki, akkor beláthatjuk, hogy a ma ismert berendezkedések már nem feltétlen elégíthetik ki a mai társadalom igényeit. Első és legfontosabb szempont, hogy a technika segítségével az emberek már magánügyeiknek a nagy részét már otthonról, a számítógépről el tudják végezni. Tanulni, olvasni, vásárolni, pénzügyeiket intézni már réges-rég van lehetőség interneten keresztül végezni, amely kiegészül a kommunikációs lehetőségek szinte végtelen tárházával és megkönnyítésével. Ha megnézünk egy alulról építkező politikai

²² Körösenyi András: A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya, 16.oldal

²³ Fogel Frigyes (kulturális kreatívok)

szervezetet akkor láthatjuk, hogy ezeknek a szervezeteknek az alapját adja az a technikai fejlődésből kialakult társadalmi igény ami bizonyítja, hogy ezt az új folyamatot már ebben az új struktúrában kell építeni. Nem csoda, hogy minden politikai szervezetnek már a fő kommunikációs csatornája az interneten található, amely tény ugyanarra a gondolatmenetre vezethető vissza: **A társadalomban meglévő igény, amely a politikai életben való részvétel növekedést foglalja magában, az internet és a technika segítségével ki tud bontakozni, segíti az informálódást, a véleménynyilvánítást és az érdekképviselésben való részvételt.**

Az **e-demokráciában** rejlő lehetőségek szinte végtelenek. Szabó Zoltán Európa Tanács Magyarország által delegált képviselője mondta a következőket: *„egyre kevésbé elégíti ki a polgárokat, hogy négy- vagy ötévente egyszer elmehetnek szavazni. Ehelyett folyamatosan szeretnék részt venni a demokratikus folyamatokban, és ezt a részvételt könnyíti meg az e-demokrácia eszközrendszere. Az elektronikus demokrácia eszközei tehát nem csupán arra szolgálhatnak, hogy adott esetben az interneten vagy mobiltelefonon keresztül is lehet szavazni, hanem arra is, hogy a lakosság egyfelől elektronikusan veheti igénybe a közigazgatási szolgáltatásokat, valamint elektronikus módon vehet részt a közügyek – lokális vagy szélesebb kört érintő kérdések – társadalmi vitájában.”*²⁴

A következő pontokban lehet összefoglalni az e-demokráciában rejlő lehetőségeket, amelyeket elfogadva tudjuk újraértelmezni a közvetlen demokráciát, illetve ezeken a lehetőségeken keresztül, a közvetett demokráciát érintő előnyökről is számot vethetünk.

- Elektronikus szavazás. (Ha csak a négy vagy -ötévenkénti választásokat vesszük figyelembe akkor is e-demokratikus elemként beszélhetünk róla)
- Okostelefonok elterjedésével a mobil alkalmazások kihasználása.
- Papírmentes ügyintézés.
- Elektronikusan igénybe vehető közigazgatási szolgáltatások.
- Dokumentumok hozzáférhetővé tételének lehetősége.
- Döntéshozatali folyamatok átláthatósága.
- Vita kialakításának lehetősége.
- Információcsere lehetősége.

²⁴ <http://hirek.prim.hu/cikk/71320/> (2009)

3.2 Az e-demokrácia válaszai

3.2.1 Az inkompetencia érv.

„Joseph Schumpeter híres *infantilizmus érve* szerint²⁵ az átlagember a politika mezejére lépve kisgyermekként kezd viselkedni. A politika területén a politikusok és az átlagemberek kompetenciája között szakadék alakul ki, míg a vezetők politikai értelemben kompetensek és autonóm cselekvők, az átlagemberek aligha. S bár a saját szűkebb területén az átlagember is képes többé-kevésbé racionális, célszerű és hatékony cselekvésre, a politika területén aligha. Ez a magyarázata annak, amiért az átlagembernek nincs valódi politikai akarata, és fogékonnyá válik a rábeszélésre és a külső befolyásra. Így a tipikus állampolgár, amint a politika terepére lép, szellemi teljesítményének egy alacsonyabb szintjét nyújtja. Olyan módon érvel és elemez, amit ő maga is készséggel gyerekesnek tekintene a saját szűkebb érdekkörében”²⁶

Schumpeter érvei tiszták: A társadalom nagyrészt nem tud racionális döntéseket hozni, hisz amíg a megválasztott képviselőknek az a feladatuk, hogy az érveket-ellenérveket összegyűjtsék és hozzanak egy döntést, addig egy átlagos ember általában nincs tudatában minden információnak, így ha tud is egyedül dönteni, akkor a lehetséges szakmailag megalapozatlan lenne, de ha nem is tud dönteni, akkor meg befolyásoltság alá esne, ami ugyancsak problematikus lenne a hatékonyság szempontjából.

Hogy a fent olvasható érveket egy döntési mechanizmusban is el tudjuk képzelni és ezzel Schumpeter érveit komolyan fontolóra vegyük illetve, hogy lássuk pontosan milyen összetevőkből áll egy döntési folyamat, azt Herbert Simon által megfogalmazott tételekből láthatjuk:

²⁵ Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Unwin. 1987.

²⁶ Körösi András: A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya, 17. oldal

- 1) Döntéshozatal **racionális** oldala „közgazdasági ember” koncepciója:
 - a. Kritériumok rögzítése, amelyeknek a döntésnek meg kell felelnie
 - b. Kritériumok rangsorolása
 - c. Tényadatok összegyűjtése
 - d. Valamennyi, kritériumoknak megfelelő alternatíva kidolgozása
 - e. Alternatíva választása, amely legjobban megfelel a kritériumoknak
- 2) Döntéshozatal **érzelmi** oldala: gyakorlatban a döntéshozó minden döntésében szerepet kapnak érzelmi motívumok:
 - a. Vezető lecsap egy hangsúlyra és nem tud szabadulni tőle.
 - b. Vonzódik a botrányos ügyekhez, és felfújja a jelentőségüket.
 - c. Minden tényt morális csatornába terel.
 - d. Vonzódik az izgalmas történetekhez és ezeket fontosabbnak tartja tényeknél.
- 3) Kielégítő döntéshozatal:
 - a. A megfelelő megoldás választása az első olyan alternatíva kiválasztása, amely a minimális követelményeknek megfelel, mivel ha a döntéshozó ismeretei az alternatívákra vonatkozóan nem teljes körűek, akkor nem tud optimalizálni, csak egy megfelelő megoldást választani. Az optimalizálás a lehető legjobb alternatíva kiválasztást jelenti.²⁷

Mint olvashatjuk Schumpeter 1987-ben mondta ki a fent olvasott szavakat, ezáltal érdemes lenne **újrágondolni** ezt az elméletet. Ha belegondolunk 1987 és 2012 között mennyivel bővült a lehetőségek köre az információszerzésre, akkor az az érv, hogy nem lehet megtalálni egy kérdéshez kapcsolódó információkat és véleményeket, már beláthatjuk, hogy nem életképes. Az állampolgárnak nem egy vagy nem kettő szempontból van lehetősége egy kérdést megvizsgálni, hanem ezernyi véleményt tud összegyűjteni nagyon rövid idő alatt, amelyek közül el tudja dönteni, hogy melyik a legszimpatikusabb, melyik áll a szívéhez legközelebb. A politikai befolyásoltság nyilván, már a meglévő közvetlen lehetőségeknél is veszélyforrás lehet. Mint említettem a világ számos országában fordult már elő, hogy egy párt a saját érdekeinek megfelelően alkalmazta például a népszavazás intézményét. Ebből a szempontból tehát főleg vizsgálni a hatékonyságát egy olyan e-demokratikus rendszernél ahol mindennapi véleménynyilvánításra van lehetőség, hisz a jelenlegi rendszernél ez a hiba

²⁷ Herbert Simon: Administrative Behavior 1947

ugyanúgy létezik. Schumpeter nagyon helyesen rávilágított arra, hogy saját területén az átlagember is (bár hozzáátette többé-kevésbé) képes önálló, célszerű és hatékony cselekvésre. Magyarul azt mondta, hogy a saját szakmájában belül még az 1987-es viszonyokat tekintve is van lehetőség egy hasznosítható véleménynyilvánításra egy átlagember esetében is. Ha erre is kivetítjük, hogy manapság az oktatás milyen sokrétű és mennyi lehetőség van tudásra szert tenni, akkor elmondhatjuk azt, hogy már nem csak többé-kevésbé tud racionális döntést hozni egy személy egy adott kérdésben.

3.2.2 Az állampolgári egyenlőség biztosításának hiánya

A közvetlen és a közvetett demokráciában is felmerül az a kérdés, hogy mennyire reprezentatív az adott szavazás, mennyire valósul meg az állampolgárok egyenlősége, és mik azok a problémák melyek támadhatóvá teszik a demokrácia választási alapelemeként számított egyenlőséget.

„Az első a tényleges állampolgári részvétel nem reprezentatív jellege. Az állampolgárok tényleges részvétele a népszavazásokon ugyanis nem egyenlő. Erre többféle magyarázat is kialakult: racionális passzivitás, szociológiai magyarázatok stb. Mivel a ténylegesen szavazók összetétele nem reprezentálja az egész népességet, politikai egyenlőtlenség jön létre. A második a racionális tájékoztatlanságpolitikai következménye. Anthony Downs modellje jól mutatja, miként jelennek meg a racionális tájékoztatlanság következtében a „befolyásolók” és a „lobbisták”, és tevékenységük miként vezet az állampolgárok politikai egyenlőtlenségéhez. Noha Downs a pártok köztversenyre és a képviseleti demokráciában szokásos törvényhozási választásra dolgozta ki modelljét, a gondolatmenet a közvetlen demokráciára is érvényes. A harmadik a napirend meghatározás (*agenda-setting*) területén meglévő egyenlőtlenség. A referendumoknál ez formálisan is a politikai osztály kezében van, míg az iniciatívák esetében megvalósul formális egyenlőség (hozzáférés). Ténylegesen azonban az érdekcsoportok (pl. üzleti vagy iparági érdekszervezetek) és az adott ügyben intenzív preferenciákkal rendelkező állampolgári csoportok erősebb aktivitása és befolyása gyengíti a tényleges politikai egyenlőséget. A második és harmadik tényező érvényesülése következtében a politikai vezetők és az elit, valamint az érdekcsoportok kitüntetett szerepe egy „népszavazásos demokráciában” is megmarad.”²⁸

²⁸ Körösenyi András: A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya, 19. oldal

Az **e-demokrácia** megjelenésével a racionális passzivitás elméletet ki lehetne kerülni, hisz az embereknek a saját otthonából még ki se kéne mozdulnia, hogy megtegye szavazatát, így nagy segítség lenne a családosoknak, fogyatékkal élőknek, időseknek stb. Egy másik lehetséges érv, hogy ha az állam nem kis energiát és pénzt befektetve él ezzel a lehetőséggel, akkor megteheti, hogy kötelezővé teszi a hatalomgyakorlásban való részvételt (mint például Svájcban a népszavazások egy részénél tették), úgy lehetne mondani a részvételi arányból, hogy reprezentatív eredményt születik. A hozzá nem értés, az érdektelenség illetve a tájékozatlanság érveket pedig megint csak a már leírtakkal lehet cáfolni: Az információhoz jutás és a tájékozódás olyan egyszerű már a mai világban, hogy ha nem egy olyan kérdést teszünk fel egy állampolgárnak melyhez komoly szakértelem kell, akkor egyszerűen tud információkat gyűjteni, és tud racionális választ adni.

3.2.3 Konszenzusérv

„A konszenzus érve szerint az egyes álláspontok közötti kompromisszumot, valamint a szavazatcserét (*log-rolling*) lehetővé tevő parlamenti döntéshozatal alkalmasabb a komplexebb közpolitikai kérdések eldöntésére és a koherens közpolitika kialakítására, mint a népszavazás, ahol csak egyszerűbb, igen/nem válasszal eldönthető kérdéseket lehet feltenni. A képviselők által hozott döntések mérlegelik, figyelembe veszik a választói preferenciák intenzitását is, és megpróbálják összhangba hozni a különféle csoportok legitim érdekeit úgy, hogy mindegyik kapjon valamit a követeléseiből. A népszavazáson, amely csak igen/nem döntést képes hozni és ahol a többség dönt, erre nincsen lehetőség. Így míg a parlamentáris demokrácia a kompromisszumkeresés, a konszenzusos kormányzás intézménye, addig a referendum közvetlen-demokratikus intézményének igen/nem döntése nem ad lehetőség a kompromisszumra”²⁹

A kompromisszum találását, amivel egy döntés releváns, igazságos és helyes lehet Qvortrup úgy gondolja csak parlamenti keretek (képviselői hatalomgyakorlás keretei) között működhet.

Viszont az **interneten keresztül** ezernyi lehetőség van vitatkozásra, információszerzésre és cserére, hiszen egyszerűen, gyorsan, és személyesen tudja mindenki elmondani a véleményét. Ezáltal ha egy olyan e-demokratikus rendszer

²⁹ Körösnéyi András: A népszavazások és a képviselői demokrácia viszonya, 20. oldal

épülne, ahol az érvek ellenérvek megmutatkoznak és vitatkozásra alkalmas fórumok találhatóak, akkor lenne lehetőség konszenzusra illetve nem lenne szükség csak két válasz közül választania az állampolgárnak.

Tény, hogy egy-egy döntés olyan mértékű szakmai háttérmunkát igényel, amelyre egy külön azzal a témakörrel foglalkozó apparátusnak kell foglalkoznia. Erre a témára a következő fejezetben fogok kitérni, ahol a képviseleti és közvetlen hatalomgyakorlás kapcsolatát, egymás mellett élését fogom ismertetni.

3.2.4 A többség zsarnoksága

Alexis De Tocqueville az amerikai demokrácia vizsgálatakor a következőt írta: „*A demokratikus kormányzatok lényegéhez tartozik, hogy a többség uralma ezekben abszolút.*”³⁰

Természetesen a demokrácia lényege és a konszenzusos megoldások alapja, hogy a többség akarata érvényesül, de az elmondható, hogy a jelen politikai rendszerekben a kisebbség érdekvédelme is szinte ugyanennyire fontos tényező. Ezért sokszor pozitív diszkriminációban részesítik őket, érdekvédelmi szervekkel védik jogait. Ezt a védelmet a népszavazás terén kutatások szerint a kisebbségek nem kapják meg, hisz „a többség szava dönt”.

Erre a problémára kétféle megoldás lehetséges. Egyrészt le kell szögezni: Ez a probléma a közvetett demokráciánál, magyarul a **jelenlegi rendszerekben is egy az egyben jelen van**. Ezáltal megállapítható, hogy az e-demokrácia bevezetésénél sem lehetne teljesen megszüntetni ezt a problémát, viszont az megállapítható, hogy rosszabb semmivel sem lenne az újítás ez ügyben. E mellett véleményem szerint, az e-demokrácia egyszerű válasz tud erre adni. Az alapgondolat annak kell lennie, hogy egy kérdés felvetésekor, ha olyan rosszindulatú szándék mutatkozna meg mely bánthatja az egyes emberek érzéseit, vagy akár diszkriminatív lenne, azt meg kell változtatni. Itt azt fontos figyelembe venni, hogy egy e-demokratikus rendszer felállítása megadja a lehetőséget a nép gyakori megkérdezésére, az információk, vélemények cseréjére, a rugalmasságra, érdekvédelmi szervek részvételére, hisz elektronikus módon egy kérdésen változtatni, értékelni, kiírni, meghirdetni mind-mind egyszerű feladat. Így

³⁰ Alexis de tocqueville: A demokrácia Amerikában, 1. oldal

olyan kérdés, amely erősen támadná a kisebbségek jogait, vagy mint már ahogy említettem diszkriminatív lenne, azt időben meg lehetne változtatni, törölni.

3.2.5 Politikai célokra való felhasználás

Ha egy népszavazást veszünk példaként, akkor annak látni kell, hogy rendkívül sok köze van általában az aktuálpolitikához az adott országban. Sokszor politikai pártok gyűjtik a szavazatokat, hogy egyáltalán kiírásra kerüljön az adott népszavazás, majd, mint ahogy Magyarországon már sokszor történt, kisebb-nagyobb kampány alakult ki egy-egy kérdés kapcsán, ahol tisztán lehetett tudni a mögötte tevékenykedő pártot, magyarul, hogy melyik párt mire kéri a szimpatizánsait. Ez a probléma közvetlen demokrácia és a képviseleti demokrácia alá-fölérendeltségi viszony problémájából fakad, hisz a megválasztott pártok olyan tömegeket tudnak mozgósítani, amivel nagymértékben tudják befolyásolni egy népszavazás kimenetelét.

Ha egy kérdést a népszavazás útján feltesznek a népnek és akkor is a pártvélemény dominál az emberek tömegeinél, akkor igazából újbóli választásról van csupán szó, hisz ugyan az a helyzet, mint egy parlamenti választáskor, mikor pártokra szavaz az ember.

Az **e-demokrácia** nem a pártvéleményekre kell, hogy épüljön. A pártvélemény domináns szerepe ugyancsak az információhiányra vezethető vissza, hisz ha egy átlagos állampolgár, aki nem tudja az adott kérdésre a véleményét megfogalmazni akkor azt nézi meg, hogy a pártja, akivel szimpatizál milyen választ mond. Ez az érv tehát ugyancsak az információszerzés könnyedségével és egy hatékony pro/kontra érvek összeállításával megdönthető, hogy **ne pártérdekekre alapuljon egy-egy döntés, hanem önálló szabad véleményekre.**

3.3 Összegzés

A fenti pontok alapján körvonalazódhat egy e-demokratikus rendszer ideális felépítése, melyeket a következő pontokban lehet összefoglalni:

- Rugalmasság
- Mindenki számára elérhetőség (általános jog a hozzáférésre, otthonról vagy erre alkalmas terminálokról)
- Vitatkozásra alkalmas platform megléte
- Érvek-ellenérvek összegyűjtése, informálódás segítése
- Véleménynyilvánítás lehetőségének gyakorisága
- Biztonságosság (adatvédelmi szempontok)
- Ingyenesség

3.4 Az e-demokrácia bevezetésével felmerülő kérdések

A fenti érvek mellett az e-demokrácia megjelenésével újabb ellenérvek is születnek, amelyek közül a digitális szakadék problémáját, és a biztonsággal kapcsolatos kérdéseket fogom megvizsgálni/megválaszolni.

3.4.1 Digitális szakadék problémája

A generációk közötti különbség a technikai felhasználás területén óriási lehet egy-egy országban. Az idős korosztály és az országok mélyszegénységben élő csoportjai számára szinte elérhetetlen az internet -illetve a számítógép használat, így egy e-demokratikus rendszer bevezetésével ezek a csoportok kiesnének a véleménynyilvánítás lehetőségéből. Nagyon sok munkát kell belefektetni abba, hogy az internet és számítógép használat általánossá váljon egy országban, de ez még egy országnak sem sikerült, hiába a próbálkozások. Mindig van egy réteg, amelyet már megtanítani sem lehetne, illetve akik már nem is szeretnének a 'korral haladni' magyarul érdektelenek ez ügyben. E probléma leküzdésére **két lehetőség** mutatkozik meg:

Ezeket az embereket tömegével érdekvédelmi csoportok képviselhetik, melyek bizonyítani tudják, hogy munkájuk során érintkeznek az adott népcsoporttal, illetve a másik, hogy az állam törekszik minden eszközzel a digitális szempontból leszakadt csoportokat megkérdezni és személyesen lehetőséget biztosítani nekik a véleménynyilvánításra.

Az első lehetőséget átgondolva a következő érdekvédelmi szerveket lehetne létrehozni:

- Hajléktalanok érdekvédelmi szervezete
- Nyugdíjasok érdekvédelmi szervezete
- Fiatakorúak érdekvédelmi szervezete (mivel szavazati joguk a jelenlegi rendszerekből kiindulva nem lenne biztosítva, de őket érintő kérdések biztos felvetődnének)
- Mélyszegénységben élők érdekvédelmi szervezete
- Fogyatékkal élők érdekvédelmi szervezete
- Aluliskolázottak érdekvédelmi szervezete

Ezeknek a szervezeteknek egy széles hálózattal kellene, hogy rendelkezzenek, hisz lokális és országos körökben egyaránt szükség lenne a munkájukra.

A második felvetést vizsgálva a következő lehetőségeket találhatjuk.

- Állami terminálok létrehozása
- Állami alkalmazottak általi személyes megkeresés
- Törekedés a digitális szakadék megszüntetésére, ingyenes számítástechnikai oktatásokkal, mindenki számára térítés nélkül hozzáférhető internettel és számítógépekkel.

3.4.2 Biztonsági kérdések

Az Európai Tanács már foglalkozott ezzel a kérdéskörrel ahol megválaszolta kellett az e-demokrácia vagy az e-szavazással kapcsolatban felmerült kérdéseket. Ez alapján az ET három területet jelölt meg ezekkel a témakörökkel kapcsolatban:³¹

- Jogi normák
- Működési előírások
- Műszaki követelmények

Ezek közül a műszaki követelményekben fogalmazódnak meg a biztonságos működés alapkritériuma. A választások alapelveinek minden szempontból be kell, hogy

³¹ Alexander Prosser, Robert Krimmer: GI-Edition - Lecture Notes in Informatics - Electronic Voting in Europe – Technology, Law, Politics and Society – 14. oldal (2004)

tartva legyenek, magyarul annak általánosnak, titkosnak és egyenlőnek kell, hogy legyen. Ha ezeket az elveket szem előtt tartva terveznének meg egy e-demokratikus rendszert, úgy nem merülhet fel kétség a rendszer biztonságával kapcsolatban. Ezzel együtt ellenőrizhetőbbé is válhat a szavazás, ha egy nyílt forráskódú rendszert alkalmaznak, hogy mindenki átláthassa, hogy hogyan is épül fel, illetve miként működik a szavazás. Visszaigazolás kérésére illetve ellenőrzésre is lehetne lehetősége egy állampolgárnak, melyekkel ugyancsak a biztonsági veszélyforrást lehet minimalizálni.

Minden az **e-demokráciát** érintő véleményben felmerül még sok ellenvélemény a hatékonysággal, a biztonsággal és a működésképeséssel kapcsolatban, de ezeknek a véleményeknek az alapja nem konkrétan az e-demokratikus rendszerek ellen szólnak, hanem az emberekről, hisz van egy félelem melynek helyet kell sajnos adni. Ha nem kevés pénzt felemészelve felépülne egy rendszer a fenti elvek alapján, akkor is szakemberek között a hatékonyság fő érve nem a biztonsági kérdések vagy a digitális szakadék lenne, hanem a veszélyforrást a nép gyakori, közvetlen megkérdése maga jelentené. Tehát, hogy képesek lennének-e az emberek a saját véleményüket kinyilvánítani, és tudnak-e racionálisan, érzelmeiktől függetlenül dönteni egy-egy kérdésben. Erre a kérdésre a dolgozatom utolsó fejezetében fogok kitérni, amikor egy ország oktatási-nevelési feladatait fogom vizsgálni.

4 Az e-demokrácia bevezetésének kísérletei

Természetesen e-demokratikus modellek bevezetésére már több országban is volt példa, bár ezek a próbálkozások még az e-demokrácia alapjait képező technológiai fejlesztések voltak. Itt az e-szavazásról, mint lehetőségről lesz most főként szó, amely a közvetett demokráciára illetve a közvetlen demokráciára is jótékony hatással van, illetve utóbbinak az alapját képezi.

4.1 Észtország, Svájc példája

E két országban az állam felismerte a lehetőséget az elektronikus szavazás terén, ezért energiát és pénzt nem sajnálva fogtak bele a lehetőség fejlesztésébe. Az elektronikus szavazásnak, mint már említettem a közvetett és a részvételi demokráciában is nagy szerepe van. Észtországban főként a parlamenti és helyi

választásoknál használják a rendszert, de a népszavazásoknál is már fel ki lehet használni a lehetőséget. A fejlesztéseik során az országban van lehetőség otthonról egy terminállal rendelkező számítógépről szavazni, vagy akár mobiltelefonról is 2011-től.³² Svájcban szintén, a képviseleti és részvételi hatalomgyakorlásra is lehetőség van elektronikusan szavazni, és mivel fiatalok körében ez a lehetőség nagyon népszerű, így érthetjük, hogy miért tud még a népszavazás rendszere a 21. században is rendkívül hatékony lenni.³³ Mindkét országban az elektronikus népszavazás mellett a papír alapú szavazásra is van lehetőség, a digitális szakadék leküzdése érdekében.

Ugye, ha csak a parlamenti és helyi önkormányzatok választás vesszük figyelembe, akkor azt láthatjuk, hogy az e-szavazás a képviseleti demokrácia egyik kiegészítője, de mivel a népszavazásokon is felhasználják ezt a lehetőséget (és arra is jótékony hatással van a részvételi arányt tekintve) így azt lehet mondani, hogy az e-szavazás a két modell közötti átmenetet képezi. Ennek az átmenetnek a fontossága viszont a két modellben más-más szinten jelenik meg. Amíg a képviseleti demokráciában az e-szavazás a csúcst jelenti, addig a részvételi (e-demokráciában) ez jelenti az alapot.

4.2 Magyarországi példák

Hazánkban is az e-demokrácia elmélet folyományaként létrejöttek különböző csoportok melyek forradalmasítani kívánták mind a szavazás folyamatát, mind a demokratikus rendszer felépítését. Két civil szervezet jött létre, amelyek néhol szélsőségesen, de követelték a változást.

Az SMS demokrácia pártját 2010 februárjában jegyezte be az Országos Választási Bizottság.³⁴ Programját, céljait bőven lehetne vitatni és komolyságát firtatni, viszont a demokráciát forradalmasítani kívánó szélsőséges gondolatuknál meg kell, hogy álljunk. A céljuk egyszerű volt, a nép a véleménynyilvánítására könnyen, telefonon keresztül lenne lehetőség, pontosabban SMS formájában. Leírták, hogy akár minden héten alkalma lehetne egy embernek egy adott kérdésre való szavazására (beleértve a parlamenti és önkormányzati választásokat), amely rendkívül olcsó és hatékony megoldás lenne. Nyilván a meghirdetett program rendkívül hiányos, de az

³² Mátyus Sándor: Egy e-kormányzati sikertörténet a Baltikumból: e-Észtország 2005

³³ <http://index.hu/tech/net/netszav1478/>

³⁴ <http://hu.indymedia.org/node/15813>

alap elképzelés, a gondolatmenet nincs messze egy e-demokratikus rendszertől, hisz a gyakoriságra, a részvétel növelésére, egyszerűsége és alacsony költségekre alapszik.³⁵

Egy másik, sokkal összeszedettebb párt már nem csak a választások, a választási rendszer forradalmasítására vállalkozott, hanem az egész köztársaság újragondolására, a közvetlen és közvetett hatalomgyakorlás megreformálására. Az Internet- Demokrácia pártját (IDE) 2005-ben jegyezték be, céljaiknak a következőket tűzték ki:³⁶

- Elektronikus szavazás könnyű, gyors, olcsó és gyakori lehetőségének bevezetése.
- A képviseleti demokrácia olyan szinten történő megtartása, hogy a nép bármikor egy adott kérdésben utasíthatja a delegált képviselőt.
- A delegált képviselők folyamatos ellenőrzése.
- Népszavazás 'kicserélése' elektronikus módra.
- Távlati céljaik egy tisztán e-demokratikus rendszer kiépítése.

A párt 2010-ben befejezte tevékenységét mivel arra „nem mutatkozott számottevő közérdeklődés”. A párt komolyságát azért mutatja, hogy az öt éven át tartó munkájuk során megtalálták azt az utat, amely egy e-demokratikus rendszer kiépítésénél nagyon fontos: Idő kell ahhoz, hogy a nép hozzászokjon ehhez az új gondolatmenethez, és nem lehet egyből e-demokráciát követelni, és csak azért harcolni. Belátták, hogy ez egy lassú folyamat, ezért létrehozták a 'köztes' állapotot.

Bár az idő elég lehetett volna, hogy egy országosan ismert párt jöhessen létre, mint ahogy a közleményükből olvasható, nem volt az eszmére érdeklődés még 2005-ben sem. Innen is látható a probléma, hogy ha egy aluról építkező szervezetről van szó, akkor nagyon nehéz maga mellé állítani nagy tömegeket, hisz nincs média megjelenése, nincsenek fórumai, ahol hirdetni tudná magát és az eszmét. Ellenben Észtországgal, itt nem egy felülről irányított és finanszírozott rendszerről van szó, hanem egy civil kezdeményezésről, ezáltal, mivel az e-demokrácia gondolat még sok ember számára újdonság, úgy nem is volt lehetősége széles körökben megmutatnia magát.

³⁵ <http://www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo/20100208-valasztas-2010-nyilvantartasba-vett-kis-partok.html>

³⁶ <http://ide-ide.hu/> (a párt honlapja)

Alulról építkező rendszerek szerencsére azért Magyarországon is megmutatkoznak önkormányzati (tehát nem civil) szinten. Aba és Bóly települése már megpróbálták forradalmasítani a közvetlen demokráciát és célkitűzéseik között szerepelt az e-demokrácia bevezetése, fejlesztése.

„**Abán** 2005-ben a Stratégiakutató Intézet Kht. felmérést készített abból a célból, hogy megvizsgálja a helyi demokrácia kiszélesítésének esélyét, a társadalmi szerződés létrehozásának lehetőségét Magyarország településein.”³⁷ A program célja egy olyan kutatás-fejlesztési folyamatnak a véghezvitele volt, amely azt vizsgálja, hogy egy átlagos magyar településen milyen lehetőség van egy olyan modell felállítására, amely rendkívüli figyelmet szán a részvételi demokráciának. A szándék középpontjában az áll, hogy Aba intelligens kisváros akar lenni, amely élni kíván a tudásközpontú kor adta lehetőségekkel. A programnak számos eleme van a gyógyfürdőtől az e-közigazgatásig, a technológiai parktól az intelligens lakóparkig. A modell további elemeként a közvetlen demokrácia (e-demokrácia) szerepel. Célja a lakosság informálódási szokásainak felmérése, másrészt annak meghatározása, hogy milyen intelligens szolgáltatásokkal és korszerű megoldásokkal kombinálható a strukturált párbeszéd helyi demokrácia kísérleti modellje.

Bóly 2010-ben forradalmi fejlesztéseken ment keresztül, amely létrehozta az ország leggyorsabb internetes kapcsolatát egy világklasszis optikai hálózattal. Még Budapest informatikai szolgáltatásai sem érik el a Bólyi szintet, hisz a kicsit több mint 4000 fős városban az önkormányzat tartja kézben az informatikai rendszereket, és fejleszti azt minden erejével. Az e-demokráciára való törekvés egyik lépcsőfoka a tv-készülékeken keresztül való információ áramlás, és szavazás lehetősége volt, amely egyedülként az országban létrehozta a közvetlen véleménynyilvánítás lehetőségét a település szinte minden lakója részére. A kezdeményezés a szociálisan rászorultakra is figyelemmel volt, hisz a nyugdíjasok, munkanélküliek kedvezményeket kaphattak az internet és kábeltelevízió havi díjából.³⁸

Az alulról jövő kezdeményezések viszont veszélyesek, kártékonyak lehetnek bizonyos szempontból, mivel ’felülről’ azaz állami szinten szinte semmilyen módon nincsenek igazgatva ezek a rendszerek. Csupán egy stratégiai cél van megfogalmazva az

³⁷ www.aba.hu

³⁸ http://index.hu/tech/2010/05/07/teves_demokraciat_fejlesztenek_bolyon/

e-demokráciával kapcsolatban az Információs Társadalom Operatív Programban, amely vajmi kevés egy svájci vagy egy Észt példához képest. A következő pontokban látszódnak a veszélyforrások:

- **Nem általános.**
 - Magyarul egy olyan településen, ahol van lehetőség közvetlenebb hatalomgyakorlásra ott az állampolgároknak több joga van, mint általában a többi állampolgárnak.
- **Nem biztos, hogy hatékony**
 - Ha több, kisebb rendszer épül ki egy országban, akkor az minden egyes önkormányzat külön-külön pénzüsszeget használ fel, amely ugyancsak nem biztos, hogy egyenlő, így e téren is lehetnek eltérések az önkormányzatok között.
- **A jövő szempontjából káros lehet**
 - Ha egyszer az állam- mint például Észtországban tették- egy felülről megszervezett, átgondolt, országosan kiterjedt rendszert kíván bevezetni, akkor ezek a rendszerek fölöslegessé válhatnak, melyek ugyancsak költségek szempontjából rossz befektetés az önkormányzatnak

Természetesen, amíg nincs állami szinten egy határozott fellépés ez ügyben, azért ezek a kezdeményezések (legyen az civil vagy önkormányzati) mind elismerésre méltóak, és örülni kell nekik. Viszont ahhoz, hogy egy felülről irányított rendszer kiépülhessen, egy rendkívül idő- és pénzigényes folyamatnak kell végbemennie, amivel együtt a társadalom és az állam hozzáállása is formálódhat a közvetlen demokráciával kapcsolatban. Rendkívül fontosak a fent említett próbálkozások az úgynevezett **aktív állampolgárságra** való nevelés tekintetében, illetve egy olyan politikai kultúra kialakulásában, melyben a közvetlen demokrácia központi szerepet tölt be.

5 E-közigazgatás és az E-demokrácia kapcsolata

Ha megvizsgáljuk a jelen közigazgatás-fejlesztési folyamatokat, akkor láthatjuk, hogy rendkívül nagy figyelem szegeződik az e-közigazgatás felé, és azt lehet mondani e terület a virágkorát éli és folyamatos fejlesztéseken megy keresztül. Mint már említettem az igény, az állam elektronikus megjelenésére már régen megjelent a társadalmakban. Ezt felismerve olyan lehetőségek jelentek meg a közigazgatásban, amely leegyszerűsíti az állam munkáját, a bürokratikus rendszert kikerüli és az államról kialakult képet is pozitívan befolyásolja. Ennek a folyamatnak a társadalomra való hatását is jótékonynak lehet mondani, ha az e-demokráciát tartjuk szem előtt. Ha egy országban fejlett az e-közigazgatás rendszere, akkor az állampolgár hozzászokik az állammal való kapcsolattartásra, amely az interneten keresztül folyik. Meglesz az elektronikus rendszerekben való bizalma, miszerint biztonságosan, egyszerűen és gyorsan tudja közügyeit elintézni sorban állás, és állandó továbbirányítások nélkül. Ha az állam szempontjából nézzük ezt a folyamatot, akkor megérthetjük miért szentelnek manapság a kormányzatok rengeteg forrást (Elektronikus Közigazgatás Operatív Program például) erre a célra. Rájöttek, hogy az állam pénzt és időt spórol meg ha kihasználja az internet adta lehetőségeket, egyszerűsíti a folyamatokat, ha az információkat, űrlapokat felrakják az internetre és azon keresztül segítenek tájékoztatni. Tehát mind a társadalom mind az állam jól jár az e-közigazgatás fejlesztésével, használatával, ezt leszögezhetjük.

Hogy egy e-demokratikus rendszer kifejlődhessen az e-közigazgatásból, vagyis ezt a folyamatot fel tudja használni ahhoz viszont rengeteg idő kell. Az e-közigazgatás széles körben elfogadott és használt mivoltából, amely pár éven belül be is következhet, már csak egy apró lépés választhat el attól, hogy az emberek az e-szavazásra igényt tartsanak a jövőben. Egy állam ettől az ötlettől nem feltétlen fog ódzkodni, hisz az e-közigazgatás bevezetésével, már felépítésre kerülhet egy biztonságos rendszer illetve tudja azt, hogy mennyi pénzt és munkát spórolhat meg. Mint az előbb leírtam, az e-szavazás lehet az első lépés az e-demokrácia útján, mivel ha egyszer kiépül egy biztonságos rendszer azt már nyugodtan lehet évente többször is alkalmazni nem csupán 4-5 évente. Ezáltal ha a bizalom megvan a társadalomban onnantól ez a folyamat lassan kiforrja magát, hisz ha a társadalomban megjelenik egy egyre erősödő igény, arra az államnak válaszolnia kell ugyanúgy, mint ahogy az e-közigazgatásnál láttuk.

Cary Coglianese, egy amerikai e-közigazgatási szakember a következőt monda az elektronikus rendszerek közigazgatásba és a demokráciába való belépéséről: Az online konzultációk új életet lehelnek a demokráciába. Egy kicsit úgy kell ezt elképzelni, mintha az autó tulajdonosok képesek lennének letölteni az internetről egy autó műszaki kézikönyvét illetve képesek lennének megrendelni az autó különböző alkatrészeit, és a kocsik nagy része ezáltal 'csináld magad' technológiával készülne. Véleménye szerint több szakértő bevonásával hatékonyabb szabályozás készülhetne az e-demokratikus rendszerek kiépítésével kapcsolatban, de arra természetesen figyelve, hogy ez ne a közigazgatási rendszer rovására történjen.³⁹

6 A közvetlen demokrácia újraértelmezése az e-demokrácia megjelenésével

Az előbb leírtakból kiindulva az leszögezhető, hogy a közvetlen hatalomgyakorlás eszközei már nem csak a visszahívás, referendum, iniciativa hármából kell, hogy álljon egy modern országban. Ha a politikai érdek megvan, és az állampolgároknak a lehetőséget megadják, akkor egy demokrácia vizsgálatánál már nem az 1987-es Alber Lijphart féle területeket fogják szemügyre venni, hanem a fő szempont a nép véleménykifejtésének a hatása, annak a kikérésének gyakorisága lesz. Nyilván, ahogy az Internet Demokrácia Pártja példája mutatta, ez nem egyik pillanatról a másikra fog megtörténni. Ennek a folyamatnak is időt kell adni, amíg az állam is rájön, hogy a saját dolgát könnyíti meg, ha energiát és pénzt tesz ebbe a folyamatba. Addig viszont az e-demokrácia és a közvetlen hatalomgyakorlás együttélése elkerülhetetlen. Ha egy decentralizált közigazgatásnak az alapeleméből indulunk ki, akkor az megadhatja egy e-demokratikus rendszer alapját is.

6.1 Szubszidiaritás elve, egy gondolatébresztő példa

A decentralizált modellek lényege, hogy egy állami szerv nem képes egy releváns döntést hozni helyi szinten, hisz nincs rálátása a helyi érdekekre, a helyi szokásokra, nincs elég információja a helyes döntés meghozatalához. Ez a szubszidiaritás elve, mely szerint minden döntést és végrehajtást a lehető legalacsonyabb szinten kell meghozni. Ez legyen a felvetésünk első része. Második része abból induljon ki, hogy a nép megkérdezése komoly ügyekben nem érdemes, hisz nincs mögötte szakértelem, befolyásolhatóság alakulhat ki stb. Viszont helyi szinten

³⁹ <http://www.economist.com/node/10638222>

beláthatjuk, hogy nem feltétlen vannak olyan kérdések, melyekre nem tudna válaszolni egy-egy átlagos állampolgár. Helyi szinten amúgy is erősebb a civil szféra, érdekvédelmi, kisebbségi független szervezetek általában megtalálhatóak egy-egy kisebb településen is. Ezt a két gondolatot vegyítve összeállhatna egy ideális rendszer. Mivel az országos ügyek intézésére teljesen érthető módon, egy szakapparátusra van szükség, úgy ott a közvetlen hatalomgyakorlás nem feltétlen lenne ügydöntő, és nem is minden kérdésben lenne értelme kikérni a nép véleményét. Viszont az állampolgároknak a szubszidiaritás elvéből kiindulva több jogot kellene biztosítani ahhoz, hogy a **közvetlen környezetét befolyásolni tudja**. Természetesen a szakapparátus helyi szinten sem nélkülözhető, de mivel népszavazás helyi szinten is gyakrabban mutatkozik meg mint országos szinten, úgy ez az elv továbbműködne, csupán csak fejlesztve/erősítve lenne. A következő módon lehet ábrázolni ezt a modellt: A közös pontoknál az országos és helyi szint azonos 'adottságait' vázoló fel, alatta pedig a két szint közötti különbségeket.

Közös pontok:

E-szavazás (az e-közigazgatási rendszert kihasználva)

Közös platform (információ szerzésre és cserére, vitalehetőségének biztosítása)

Kérdésfelvetés bárki számára lehetséges

Jogorvoslati lehetőségek közösek

Ügydöntő, véleményező, szabad és kötelező választás is lehetséges.

Országos szint

Képviselők megválasztása.

Országos 'oldal' létrehozása, ahol néhol ügydöntő, néhol csak véleményező lehetőség nyílik meg az állampolgár számára.

Nem szabad, hogy túl gyakori legyen a megkérdezés, hisz idő kell egy-egy kérdés megvitatására és az információszerzésre.

Helyi szint

Helyi szakemberállomány megszavazása, akár pártoktól függetlenül.

Helyi 'oldal' ahol csak a helyi ügyekkel kapcsolatos témákat lehet találni és a helyi kérdésekben kéri ki a nép véleményét.

Gyakori kérdésfelvetés, több szálon történő véleménynyilvánítás

Ebben a modellben a két demokrácia struktúra megél egymás mellett és kiegészíti egymást, szinte egyenlő mértékben. Természetesen ez is csak egy gondolatébresztő felépítés, amelyből

még több száz van a világban, de mindegyiknek a célját könnyen meglehetően határozni: A nép nagyobb beleszólását a politikába, több lehetőséget a véleménynyilvánításra és az informatikai lehetőségek kihasználása egy demokratikusabb világ létrehozása céljából.

7 Tennivalók

Egy olyan országban ahol az e-közigazgatás, az e-szavazás és önmaga a népszavazás sincs magas szinten, (például Magyarország) ott mind az állampolgároknak, mind az államnak változtatnia kell a kérdéshez való hozzáállásán. Két fő vonalon kell egy államnak elindulni, hogy egy idő múlva egy e-demokratikus rendszer kiépüljön. Az egyik az e-közigazgatás (technológiai) vonal, a másik az oktatás-nevelési vonal.

7.1 E-közigazgatás

Az e-közigazgatás magában foglalja az ország technológiai fejlettségét, annak elterjedését. Akkor tudjuk azt mondani, hogy az e-közigazgatás megfelelően működik, ha mindenki számára van lehetőség részt venni az állammal való interaktív kommunikációban (itt az idősekre, leszakadó félben lévőkre is gondolni kell) és az ügyek széles palettáját el lehet intézni az interneten keresztül. A generációs szakadék megszüntetésére minden lehetőséget be kell vetni, és egy biztonságos, egyszerűen kezelhető rendszert kell felépíteni.

7.2 Oktatási-nevelési kérdések

Már említettem, hogy Benjamin Barber szerint a demokráciában való részvétel önmagában is elvégez bizonyos oktatási-nevelési feladaton, hisz növeli az emberek tudatosságát. Ezt a tézist elfogadva még nem szabad véleményem szerint hátradólni, hisz addig amíg eljut egy ország erre a szintre az államnak rendkívül sok feladata van. Az oktatásnak már sokkal a szavazati jog megszerzése előtt nagy hangsúlyt kell helyeznie a demokráciában való részvételnek a jelentőségére. Így mire egy állampolgár nagykorú lesz, képes lesz érteni a leadott szavazatának a fontosságát, így ha tegyük fel helyi szinten gyakran kell válaszolnia egy-egy kérdésre, ott nem illetődik meg és fordít hátat ennek a lehetőségnek, hanem utánanéz, és dönt a tudásának megfelelően. Mint már említettem az új, fiatal generációs pártok közül már mindegyiknek a fő 'találkozási pontja' az interneten található. Ezáltal bizakodhatunk, hogy az internetben rejlő lehetőségek megmutatkoznak a jövőben az oktatási-nevelési célzatú kormányzati intézkedések körében is, hisz ezáltal lehetne egy tudatos, magát irányítani képes társadalmat felépíteni.

Irodalomjegyzék

Barber, Benjamin: Strong democracy: Participatory politics for a new age. Los Angeles, University of California Press. 1984.

Hanspeter Kriesi: A népakarat dilemmái: Közvetlen demokrácia-Svájc esete. Budapest, DKMKA és Századvég, 2009.

Képes György: Államformák: Az amerikai állammodell. Az Egyesült Államok alkotmányának alapelvei. Budapest, Rubicon 1997/8 lapszám. 1997.

Körösényi András: A népakarat dilemmái: A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya. Budapest, DKMKA és Századvég, 2009.

Lijphart, Arend: Patterns of Majoritarian & Consensus Government in Twenty-one Countries. New Haven: Yale University Press. 1984.

Platón: Összes művei: Az állam, Budapest. Európa Könyvkiadó, 1984.

Prosser, Alexander, Krimmer, Robert: Electronic Voting in Europe: Technology, Law, Politics and Society. Vienna, GI-Edition - Lecture Notes in Informatics, 2004.

Sartori, Giovanni: The Theory of Democracy Revised. Chatham, Chatham House Publishers. 1987.

Schumpeter, Joseph A. Capitalism, Socialism and Democracy. London, Allen and Unwin. 1976.

Simon, Herbert A.: Administrative behavior, 2nd ed., New York, The Macmillan Company, 1957.

Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában (o. 79-178.): Általános szociológiai szöveggyűjtemény jogászoknak. Bp. - Pécs. Dialóg Campus, 2002.

Waters, M. Dane: Handout: The History of Initiative and Referendum in the United States. Leesburg, VA: Initiative and Referendum Institute, 2012.

Világhálón található források:

Agent Portál: E-szavazás Svájcban

<http://index.hu/tech/net/netszav1478/> (2010)

Mátyus Sándor: Egy e-kormányzati sikertörténet a Baltikumból: e-Észtország
<http://href.hu/x/j40s> (2005)

MTI Sajtóadatbank

Alig érdekli az embereket a nemzeti konzultáció
<http://www.origo.hu/itthon/20120627-eddig-368-ezren-valaszoltak-a-nemzeti-konzultacios-kerdoivekre.html> (2012)

Az e-demokrácia elsősorban a demokráciáról, nem a technológiáról szól
<http://hirek.prim.hu/cikk/71320/> (2009)

Tíz dolog, ami fontosabb az elnökválasztásnál
http://index.hu/kulfold/usa/feher_haz/2012/11/02/tiz_dolog_ami_fontosabb_az_elnokv_alasztasnal/ (2012)

Torgyántól az sms-demokratáig - kis pártok a választásokon
<http://www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo/20100208-valasztas-2010-nyilvantartasba-vett-kis-partok.html> (2010)

The Economist: Road to e-democracy
<http://www.economist.com/node/10638222> (2008)

The Electoral Commison
<http://www.electoralcommission.org.uk/elections/referendums> (2012)

Tóth Balázs: Téves demokráciát fejlesztenek Bólyon
http://index.hu/tech/2010/05/07/teves_demokraciat_fejlesztenek_bolyon/ (2010)

Méltányosság Politikaelemző központ

Havas Péter: Népszavazások az Egyesült Királyságban
<http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/elemz-nepszavazasok.pdf> (2010)

Breitner Igor: Köztársaság és demokrácia
<http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/kozt-dem.pdf> (2010)